

Az örmények Erdélyben

Az örmények sajátos szerepet játszottak Erdély gazdasági, társadalmi, egyházi és kulturális életében. Olyan kisebbségi csoportot alkotnak, mely saját belső ősházával, nagy hagyományokkal, hosszú történelemmel, írott kultúrával, jellegzetes társadalomszerkezettel, saját intézményekkel, specifikus egyházi étellel és sajátos azonosságtudattal rendelkezik.

Betelepedésük előzményei

Az örmények által lakott belső területek az utóbbi évezredekben folyamatosan nagyhatalmi törekvések, hódítók ütközőzónájába kerültek. A győztesek rendszerint véres megtorlásokat alkalmaztak a helyi lakossággal szemben, annak nagyrészét kitelepítették vagy éppen az örmények menekültek biztonságosabb vidékekre. A folyamatos hódítások és a véres megtorlások végül is azt eredményezték, hogy kisebb-nagyobb közösségeik ma szerte a nagyvilágban élnek.¹

Az örmények már az első században megismerkedtek a kereszténységgel. Ennek felvételében meghatározó szerepet játszott cezáriai Gergely, aki keresztény hite miatt tizenhárom éven át raboskodott Khor Virap várában. Mivel közben sikeresen meggyógyította III. Tirdat örmény királyt, az uralkodó csakhamar hivatalos vallássá nyilvánította a kereszténységet országában. Az örmények tehát viszonylag korán, már a 3. század végén felvették a kereszténységet, amikor uralkodójuk, III. Tirdat 298–330 között megkeresztelkedett, majd a misszionáriust püspöknek nevezte ki, s népének megtérítésére szólította. Világosító Szent Gergely vezetésével az örménység krisztianizálása körülbelül 301-ben történhetett. Tudósaik az ötödik században megalkották a 38 betűből álló saját ábécéjüket, majd lefordították anyanyelvükre a Bibliát és számos más teológiai munkát.²

A keresztény vallású örmény közösségek évszázadokon át mohamedán népek gyűréjében éltek. Mivel a perzsák 384-ben megkaparintották Örményország területének jelentős részét, a lakosság egy része az elfoglalt területekről nyugatabbra, Anatóliába menekült. Habár 451-ben szintén súlyos vereséget szenvedtek a perzsáktól, továbbra is sikerült megőrizniük keresztény hitüket és részleges függetlenségüket. Majd a bizánci császárok deportálták őket erőszakkal az Égei-tengeren túli Trákiába előbb 602–610 között, majd 752–969 között, ahonnan később fokozatosan szétszóródtak Közép- és Nyugat-Európába.³

Mivel az örmények államiségát 1080-ban teljesen megszüntették, a menekülők Kis-Ázsiában gyakorlatilag újraalkották az úgynevezett Kis-Örményországot, amit az arabok

¹ Gazdovits 2000: 11.

² Puskás 2006: 3.

³ Gazdovits 2000: 11.

1375-ben szintén felszámoltak. Az örmény lakosság egy része, a 11–14. századok idején, öt nagyobb hullámban hagyta el korábbi lakóhelyét. Migrációjuk eredményeképpen belső közösségeik szétszóródtak a nagyvilágban, ahol napjainkig diaszpórákat alkotnak.⁴

Az arabok, mongolok, szeldzsuk és a perzsák támadásai a következő századokban gyakorlatilag szétmorzszolták az örmények korábbi, virágzó településeit, ahonnan a legtöbben a Kaukázustól északra és a Fekete-tenger északi partvidékére menekültek. Ani, az örmények gazdag fővárosa egy pusztító földrengés miatt 1319-ben teljesen romba dőlt és megsemmisült. A díszes templomairól híres Ani napjainkban romvárosként is lenyűgöző látványt nyújt. A túlélők szülőföldjükéről előbb a Kaukázus északi vidékére, majd onnan Moldvába és Lengyelországba távoztak, ahol kisebb-nagyobb csoportjaik korábban is éltek. Községeik már a 13. századtól folyamatosan éltek Galíciában, s örmény püspökségük is annak központjában, Lembergben működött.⁵

A menekülők egyrésze, körülbelül 12 000 család, előbb a Krím-félszigetre húzódott, ahol az olaszok által korábban alapított Kaffa városában s annak környékén több mint 125 éven át éltek. Mivel a törökök 1457-ben elfoglalták Kaffát, az örmények hirtelen onnan is menekülésre kényszerültek: egyesek Lengyelországba, mások pedig Moldvába vándoroltak.⁶ Az örmény közösségek a lengyel-ukrán határvidéken fekvő Lembergben fokozatosan jelentős gazdasági és egyházi központot hoztak létre. Más csoportjaik azonban Örményországból délre, Aleppó felé vándoroltak, majd sokan Libanon hegyei között találtak oltalmat, a többiek pedig egészen Egyiptomig, Alexandriaig és Karióig menekültek. A hódítók végül is 1672-ben teljesen felszámolták a keresztény Örményországot, majd a törökök, perzsák és az oroszok annak területét felosztották egymás között. Az örmény közösségek vezetői a 19. század végén többször is megpróbálkoztak azzal, hogy a törökök által elfoglalt *óshaza* területén helyreállítsák saját országukat és államiségüket. Kísérleteiket azonban 1895-ben, 1896-ban és 1909-ben kegyetlenül vérbe fojtották. Az örménység utolsó nagy migrációját az első világháború eseményei idézték elő, amikor a török seregek 1915. április 24-től kezdődően valóságos népirtást rendeztek településeikben.⁷ Az első világháború idején azonban nagyon sok önkéntes érkezett a nagyvilágból, hogy a korábban törökök által elfoglalt területeken fegyverrel helyreállítsák országukat. A kitartó küzdelem végül is eredménnyel járt, mivel az 1918. május 28-án megkötött orosz–török békeszerződések eredményeképpen Örményország újra létesülhetett.⁸

Az örmény közösségek Moldova területén még a tatárjárás és a vajdaság megalapítása (1359) előtt megjelentek. Valószínű, hogy a szomszédos Galíciából érkeztek a Szeret folyó völgyébe, ahol fokozatosan jelentős városi közösségeket (Szucsáva, Jászvásár, Botosán, Dorohoi, Vaszló, Galac és Hotin) alakítottak ki, impozáns kőtemplomokat építettek és iskolákat alapítottak. Jászvásáron és Botosánban az örmények templomait még a 14.

⁴ Puskás 2006: 4.

⁵ Pál 1997: 104.

⁶ Gazdovits 2000: 12.

⁷ Puskás 2006: 4.

⁸ Gazdovits 2000: 13.

században kezdték építeni. Fontos szerepet játszottak a kialakuló vajdaság gazdasági, társadalmi és kereskedelmi életében, valamint városi rendszerének kialakításában is. Az örmény kereskedők és kézművesek a többi moldvai városi polgárokhoz hasonló jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek: azonos adókat fizettek és vallásukat kezdetben szabadon gyakorolhatták.⁹ A vajdaság fővárosában, Szucsáván 1401-ben saját püspökséget is létrehozta. Alexandru cel Bun, moldvai vajda 1418-ban körülbelül 3 000 örmény családot telepített le a nagyobb moldvai városokban (például Szucsáván, Szeretvásáron, Botosánban, Románvásárhelyen, Bákóban és Vaszlón), de jelentős örmény közösségek alakultak ki még Kotnárnban, Foksányban, Huszban és Barládon is. Vaszló városának 1646-ban körülbelül 2 000 lakosa volt, s annak több mint egyharmada, körülbelül 800 személy, örmény volt. Mivel a moldvai fejedelmek közül többen (Ștefan Rareș) türelmetlenül viszonyultak az örményekhez, kisebb-nagyobb csoportjaik fokozatosan át kezdtek telepedni a Kárpát-medencébe.¹⁰ Létszámuk azonban a 17. század idején már látványosabban csökkent a törökök fennhatósága alá tartozó vajdaság területén.¹¹ Mivel a lengyel-török harcok 1671–1672-ben éppen Moldva területén zajlottak, a háborús dűlások elől sokan Erdélybe telepedtek át, ahová szintén áttevődött a Balti- és a Fekete-tengert összekötő kereskedelmi út vonal is.¹²

Az örmények Moldvában elsősorban állatkereskedelemmel és bőrfeldolgozással foglalkoztak. Ennek is köszönhető, hogy nagyon sok örmény família neve napjainkban is román eredetű, rendszerint állatkereskedelemre és bőrfeldolgozásra utal: például Kabdebó (ökörfej), Vakár (tehenész), Czarán (paraszt), Patrubány (négy aprópénz) stb.¹³

Az örmény családok a másik román fejedelemség területére szintén a tatárjárás előtt telepedtek be. Havasalföldre a Balkán-félszigeten keresztül jutottak, legtöbben az oszmán-törökök térhódítása elől húzódtak fel a Dunától északra fekvő területekre, ahol jelentős közösségük élt a vajdaság régi fővárosában.¹⁴ Bogdán Petriceicu-Hașdeu szerint az őshazájukban lévő Ardesz város nevéből származik Curtea de Argeș neve. Az ottani örmény közösségnek a 14. század idején azért kellett elhagynia a várost, mivel felekezeti konfliktus bontakozott ki az ortodox egyházi központ megalakulása után. A menekülők a Vöröstoronyi-szoroson keresztül az Árpád-korban *Örmények földjének* nevezett, erdélyi területre telepedtek át. Havasalföldre azonban később, a 14-15. században is érkeztek délről örmény menekültek, akik immár más városokban (Bukarest, Brăila, Craiova, Pitești, Ploiești) is letelepedtek. Utolsó nagyobb csoportjuk végül is az első világháború idején érkezett Dél-Romániába, amikor az örmény szabadságharcban résztvevők a megtorlásoktól félve családjaikkal együtt ide menekültek. Az örményeknek Havasalföldön is jelentős, virágzó városi közösségeik alakultak ki, akik különböző egyházi, kulturális és iskolai intézményeket működtettek.¹⁵

⁹ Pál 1997: 104.

¹⁰ Puskás 2006: 5.

¹¹ Gazdovits 2000: 15–17.

¹² Pál 1997: 104.

¹³ Réthy 1890: 200–201.

¹⁴ Réthy 1890: 198–199.

¹⁵ Gazdovits 2000: 13–15.

Betelepedésük a Kárpát-medencébe

A magyarság viszonylag korán találkozhatott az örményekkel. Sokan valószínűnek tartják, hogy őseink már a honfoglalás előtti századokban, a Volga melletti őshazában, majd a Kaukázus vidékén és az Etelközben is érintkezhettek örményekkel, kereskedőkkel. Mások pedig azt feltételezik, hogy a honfoglaló magyar törzseket kézműves és kereskedő örmény csoportok is elkísérhették éppen azon az útvonalon, amelyet ők már korábban is jól ismertek.¹⁶

Kisebb-nagyobb csoportjaik az Árpád-házi uralkodóink idején szétszóródva éltek a királyság területén. Például Esztergomban is jelentős csoportjuk élt, ahol leginkább kereskedelemmel foglalkoztak. IV. Béla királyunk 1243-ban újabb kiváltságlevelet állíttatott ki az örmények számára. IX. Bonifac pápa 1399-ben keletkezett oklevele pedig azt jelzi, hogy a 14. század idején már népes közösségük élhetett Brassóban is, akik a levantei kereskedelemben érdekelt erdélyi szász polgárokkal állhattak szoros kapcsolatban.¹⁷ Gazdag örmény polgárok éltek a 15. századi Budán és Pesten is, ahol egy polgár 1415-ben 600 forintért adta el budai házát egy Márton nevű örménynek. *Örmény Egyed* pedig Pest városának volt esküdtje 1432-ben. Hunyadi Mátyás uralkodása idején *Ermény István* volt a budai várparancsnok.¹⁸

Az örmények a magyarokkal együtt részt vehettek Erdély benépesítésében is. Erre utalnak azok a településnevek, amelyek az örmény etnonímából származnak: például Örményes, Mezőörményes, Örmingye, Ormán stb. Jelentős közösségük alakulhatott ki a mai Nagyszében szomszédságában is, ahol saját püspökségük és kolostoruk működött az Árpád-korban.¹⁹ Miklós, esztergomi érsek egy 1453-ban kelt levelében említést tett a Vöröstoronyi-szoros melletti, Talmácson élő Márton püspökről, akinek címe *Episcopus Armenorum* volt. Az Árpád-korban megtelepedettek azonban fokozatosan beolvadtak a magyarságba. Valószínű, hogy a 15. században, az oszmán-török veszedelem elől, Havasalföldről is jelentős létszámú örmény csoportok menekültek be Erdélybe a Vöröstoronyi-szoroson át.

Amikor a lengyelek 1497-ben elfoglalták Moldvát, s római katolikus hitre akarták áttéríteni az örményeket, több mint 700 családjuk menekült át Erdélybe. Az örmények betelepése a Kárpát-medencébe azonban tovább folytatódott a 16. században is. A központosított Magyar Királyság szétesése után, a mohácsi csatát követő évtizedekben, már a tőkeerős konstantinápolyi örmények is megjelentek térségünkben, segítségükkel pedig a hazai örmények csakhamar megszerezték a nyugatra irányuló marhakereskedelem irányítását, monopóliumát.²⁰ Az írott források az önálló fejedelemség idején már egyre gyakrabban említik jelenlétüket. Például az erdélyi országgyűlés 1600-ban olyan törvény-

¹⁶ Réthy 1890: 198, Gazdovits 2000: 21–23.

¹⁷ Pál 1997: 105, Réthy 1890: 198.

¹⁸ Réthy 1890: 198.

¹⁹ Gazdovits 2000: 26.

²⁰ Pál 1997: 105.

cikket fogalmazott meg, mely szigorúan büntette mindazokat, akik áruikat nem a kijelölt, megfelelő helyen árusították. Majd az 1632-ben elfogadott *Approbataeban* már pontosabban szabályozták az örmények részvételét a fejedelemség kereskedelmi életében, amit akkor csak a fejedelem és tanácsosai felügyeltek. Egy 1643-ban megfogalmazott rendelet szigorúan tiltotta, hogy mise alatt portékáikat árulhassák Csíkban, Gyergyóban és a Kászonokban.²¹

Mivel Ștefan Rareș, Moldva vajdája 1551-ben erőszakkal ortodox hitre akarta téríttetni közösségeiket, a vallási intolerancia megerősödése miatt újból nagyon sokan hagyták el annak területét. Amikor 1646-ban közösségeiket Lengyelországban római katolikus hitre akarták áttéríteni, nagyon sokan ellenálltak, majd lázadásuk leverése után Lembergől Erdélybe húzódtak.²² A 17. század második felében már tömegesen menekültek át Erdélybe.²³ Az oszmán-török hadak 1668-ban betörték Moldvába és Lengyelországba is, ahol nagy pusztításokat végeztek. A török csapásokat még az is megnehezítette, hogy Ducă Vodă, Moldva görög származású fejedelme elsősorban csak a saját népéhez tartozó kereskedőket támogatta. Mély ellenszenvvel viselkedett az örményekkel szemben, mivel azok 1671-ben cselekvően részt vettek egy ellene szervezett összeesküvésben, lázadásban. A vajda végül is erővel vérbe fojtotta a felkelést, majd utána arra akarta kényszeríteni a moldvai örményeket, hogy térjenek át az ortodox hitre. Mivel azok határozottan megtagadták az áttérést, a vajda katonái rendre kirabolták az örmények templomait, elégették egyházi, liturgikus könyveiket, rabságba hurcolták lelkészeiket. Ez a vallási intolerancia később is megismétlődött, s végül azt eredményezte, hogy a Moldvában maradt örmények jelentős része áttért az ortodox hitre, míg mások 1672-ben Erdélybe menekültek, ahol jóval nagyobb biztonságot találtak.²⁴ Habár az írott források és tradíciók elsősorban az 1672-es betelepedés jelentőségét hangsúlyozzák, az örmény családok és közösségek Erdélybe történő bevándorlása fokozatosan történhetett.²⁵

A török hadak és a moldvai vajda bosszúja elől menekülő örmény családok előbb csak a Kárpátok rengetegeibe menekültek, majd 1672-ben engedélyt kértek I. Apafi Mihály fejedelemtől, hogy betelepedhessenek Erdélybe. Elit rétegüket Minasz, egyházi méltóságuk irányította, akinek vezetésével a Dornai-hágón keresztül előbb Beszterce városába költöztek. Második csoportjuk a Békási-szoroson át érkezett Erdélybe, ahol Gyergyószentmiklóson letek oltalomra. A harmadik közösségük a Gyimesi-szoroson át menekült, és Csíkszépvízen telepedett le. Kisebb részük pedig az Ojtozi-hágón át érkezett, és Kézdivásárhely tőzomszedságában, a Kantában lelt otthonra. Pár családjuk még Ebesfalvára, Gerlahídára, Petelére, Görgényszentimrére, Felfaluba, Bonyhára, Csíksomlyóra, Gyulafehérvárra és Ditróba is költözött. Apafi Mihály saját ebesfalvi birtokán is szívesen látta őket, majd a fejedelem fiától, II. Apafi Mihálytól már olyan sajtó-

²¹ Uo.

²² Gazdovits 2000: 28.

²³ Puskás 2006: 5.

²⁴ Pál 1997: 104, Tófalvi 1995: 59.

²⁵ Pál 1997: 105.

tos kiváltságjogokat nyertek, melyek biztosították szabad kereskedésüket Erdély egész területén. Ugyanakkor jogi téren is sajátos kiváltságokkal rendelkeztek. A közösségeiken belül keletkezett konfliktusaikat saját maguk által választott bíráik oldhatták meg, s kereskedelmi ügyekben pedig a görög kompániához fellebezhettek.²⁶ A korabeli adatok szerint körülbelül 320-340 örmény család, tehát mintegy 1 400-1 800 fő érkezhetett Transylvániába. A fejedelem azt remélte, hogy az örmény kereskedők és kézművesek segítségével látványosan fellendülhet Erdély gazdasági élete.²⁷

Az örmények bevándorlása tovább folytatódott a 18. században is. Antalfly János püspök egy 1726-ban Rómába küldött levelében azt jegyezte fel, hogy Szamosújváron és Erzsébetvároson kb. 60-70 család, Csíkszépvízen 20, Görgényszentimrén 8-9, Kantában pedig 6 familia élt.²⁸

A bevándorlók társadalmi struktúrája sajátos volt. Az örmények nagyrésze tőkeerős kereskedő és szorgalmas kézműves volt. Már Moldvában, ideiglenes tartózkodási helyükön, különösen marhakereskedelemmel és bőrkészítéssel foglalkoztak. Pár évtizeddel Erdélybe való betelepedésük után, az 1740-es években már ők dominálták a Moldvából meg az Erdélyből kiinduló, Bécs felé irányuló nemzetközi szarvasmarha-kereskedelmet. A Moldvában olcsón felvásárolt szarvasmarhákat, lovakat, juhokat legtöbbször Pesten, Bécsben vagy Lipszében árusították. De már akkor kereskedtek különböző bőrökkel, vas-tárgyakkal, viasszal, mézzel és hallal is.²⁹

Az örmény kereskedők érdekei csakhamar összeütköztek az erdélyi szászokéval, akik szinte várták az alkalmat arra, hogy vetélytársaikat Besztercéről eltávolíthassák. Amikor a kuruc-labanc háborúk végén megkötötték a szatmári békét, s Erdélyben újra megszilárdult az osztrákok hatalma, a szászok 1712-ben kitiltották az örményeket Beszterce városából egy ragályos betegség ürügyén, ami csakhamar újabb, belső migrációjukat idézte elő.³⁰ A kiutasítottak többsége a Kis-Szamos partján fekvő Gerlahídára költözött, ahol Szamosújvár néven csakhamar megalakították legjelentősebb hazai városi központjukat.³¹ Amikor Moldva déli része 1768-ban, az osztrák-török háborúk idején, újra hadszíntérré változott, az örmény családok egy része onnan a Kézdivásárhellyel összenőtt Kantába menekült.³²

Az Erdélyben megtelepedett örmények kapcsolatrendszerében a Keleten és a Nyugaton élő örmény kereskedők meg kézművesek igen jelentős szerepet játszottak. Különleges jogállást nyertek az Osztrák Birodalomhoz csatolt Erdélyben is, mivel a bécsi udvar messzemenően segítette, hogy fellendítsék a vidék kereskedelmét és kézművességét. Az örmények kezdetben földet még nem vásárolhattak és állami közhivatalokat sem tölthettek be, de jogi integrációjuk a 18. század végén fokozatosan kiteljesedett.

²⁶ Uo.

²⁷ Pál 1997: 104–120.

²⁸ Kovács 2006.

²⁹ Pál 1996c: 37.

³⁰ Ghițan 1994.

³¹ Pál 1997: 106.

³² Gazdovits 2000: 30.

Erdélyi letelepedésük után társadalmi struktúrájuk tovább artikulálódott. Közösségeikben elsősorban a viszonylag kisebb számú, de tőkeerős kereskedő réteg fokozatos megerősödése volt megfigyelhető. Mellettük ugyanakkor jóval nagyobb létszámú, de szerényebb vagyonnal rendelkező kalmárréteg is élt. Harmadsorban társadalmi struktúrájukat elég sok tímár is gyarapította, de közösségeikben éltek bőrfelvásárlással foglalkozó, házaló kereskedő csoportok is, melyek elég gyakran kettes vagy hármas foglalkozást űztek, például egyszerre vagy váltakozva mészárosok, tímárok és bőrkereskedők voltak.³³

Az örmények Erdélyben négy településében alkottak jelentősebb, domináns közösséget. 1700 körül népesítették be az egykori Ebesfalvát, a mai Erzsébetvárost, Szamosújvárt, Gyergyószentmiklóst és Csíkszépvizet.

Szamosújvár

Az Erdélybe betelepedett örmények elit rétege a Kis-Szamos melletti várost 1700-ban alapította, amikor a Martinuzzi-vár mellett megvásároltak egy 1 250 m hosszú és 800 m széles, korábban legelőként használt szabad területet. A vár északi szomszédságában korábban egy Gerla nevű kis falu létezett, melynek lakói leginkább a Martinuzzi-várban szolgáltak puskás gyalogosokként. Mivel a darabontok a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc idején kitartóan védték a várat a labancok ellen, az osztrákok bosszúból 1706-ban felégették a falut, lakóit pedig elkergették. Az így megsemmisített helység szomszédságában a telepések csakhamar látványos építkezésekhez kezdtek. Az új város 1719-ben nagyjából már felépült.³⁴

Mivel a császár írott engedélye kezdetben késett, a települést előbb Szamos-Új-Vár-Vásárként emlegették. A lendületesen fejlődő helység III. Károlytól 1726-ban nyerte el a szabad privilegizált városok rangját *Liberum Oppidum Armenopolitanum* vagy *Libera Civitas Armenopolis* néven. A városba nagyon sok örmény család telepedett át Gyergyószentmiklósról és Gyulafehérvárról is. Az itt megtelepedett örmények 1736-ban 100 000 forintért zálogba vették a szamosújvári uradalom maradékait, körülbelül 22 faluval együtt, majd 1752-ben Kandiát, az egykori Gerla falu helyén újra létesült települést, amit 1753-ban örökre meg is vásároltak, s végül pedig 1887-ben szintén örök áron felvásárolták az egész Martinuzzi-birtokot.³⁵ II. József császár 1786-ban írta alá azt a diplomát, mely a szabad királyi városok rangjára emelte a települést, amit az írott források *Liberæ Regiæque Civitatis Armenopolis-ként*, magyarul pedig *Szabad Királyi Szamosújvár* Város-ként emlegettek. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés után hivatalosan Szamosújvárnak, majd Trianon után, a hajdani Gerlahída emlékére, a román hatóságok Gherla-nak nevezték. A város alapításától kezdve viszonylag gyors ütemben

³³ Pál 1997.

³⁴ Pukás 2006: 7.

³⁵ Pál 1997: 106.

fejlődött: 1716-ban 130 családfőt, 1721-ben 156-ot, 1792-ben 373-at és 74 özvegyet, 1847-ben 952 családfőt, 1853-ban pedig 4 847 személyt jegyeztek fel.³⁶

Az örmények a Kis-Szamos partján Erdély egyik legszebb, legegységesebb késő reneszánsz és barokk városát építették fel. A 18. században emelt kisebb templomaik után, Szamosújvár piacterén 1748-ban egy újabb impozáns templom építéséhez kezdtek, melyben 1759-ben mondták az első misét, majd azt 1804-ben szentelte fel Mártonffy József, Erdély római katolikus püspöke a Szentháromság tiszteletére. A bazilika egyik ékessége az a Rubensnek tulajdonított festmény, amely a templom baloldali kápolnájában található, s amit még I. Ferenc király adományozott a templomnak.³⁷

Az örmény családok száma Szamosújváron 1716-ban 130, 1721-ben 156, 1728-ban 187, 1750-ben 528, 1791-ben 805 lehetett.³⁸ Az első erdélyi népszámlálás alkalmával Szamosújvárnak 1784-1787 között 4 459 lakosa volt.³⁹ A hivatalos népszámlálások adatai szerint Szamosújvárnak 1850-ben összesen 4 035 lakosa volt, annak pedig több mint fele (2 299 személy) még örménynek deklarálta önmagát. Tehát a 19. század közepén a város 61,6%-a még örmény volt.⁴⁰ Azonban fél évszázaddal később, 1900-ban kb. 180, 1910-ben pedig csak kb. 100 vállalta örmény identitását. Az 1930-as összeírás idején 113 örmény anyanyelvű és 365 örmény nemzetiségű személyt jegyeztek a városban. Azonban 1956-ban már csak 24 örmény anyanyelvű és 136 örmény nemzetiségű, 1966-ban 20 örmény anyanyelvű és 96 örmény nemzetiségű, 1977-ben 73, 1992-ben 55, 2002-ben pedig 31 örmény nemzetiségű személyt regisztráltak.⁴¹

Erzsébetváros

A Nagy-Küküllő völgyében fekvő Ebesfalva a 15. században még a Bethlen család birtokát képezte, majd 1552-től az Apafiak szerezték meg, akik az ott található vadászlabkól hatalmas méretű, erődített kastélyt építettek, melyben a 17. század második felében élénk társadalmi és politikai élet zajlott. Az örmény családok már a 17. század közepén rendre kezdtek betelepülni, majd az 1680-as években egyre nagyobb számban érkeztek, mivel I. Apafi Mihály ingyenes letelepedést és szabad vallásgyakorlást ajánlott fel nekik. II. Apafi Mihály egy 1696-ban keletkezett kiváltságlevelében azt biztosította, hogy saját bíró és lelkész alá tartozzanak, a fejedelemség területén pedig szabadon kereskedhessenek, ugyanakkor önálló kompániává nyilvánította az ebesfalvi örmény közösséget. A telepek 1654–1733 között a korábbi Ebesfalván már számbeli és gazdasági fölénybe kerültek,

³⁶ Gazdovits 2000: 40.

³⁷ Puskás 2006: 9–10.

³⁸ Pál 1997: 108.

³⁹ Pál 1997: 109.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Varga E. 2001: 525.

majd 1733-ban III. Károlytól mezővárosi rangot nyertek. A település ugyanakkor nyerte el az *Erzsébetváros/Elisabetopolis/Elisabethstadt* megnevezést.⁴²

A Velencéből érkező mechtaristák 1729-ben rendházat és iskolát alapítottak a városban.⁴³ Mária Terézia 1746-ban újabb kiváltságjogokkal látta el a város örmény lakosságát. Ebesfalva fokozatosan a Szamosújváron kívül élő örmények központjává vált, fontos szerepet játszott a Kelet-Erdélyben élő örmények pénzügyi, adminisztratív és jogi életében. Az itt élő örmények, az erdélyi rendek heves tiltakozása ellenére, 1758-ban megvásárolták az ebesfalvi Apafi uradalmat, amit Mária Terézia hagyott jóvá. Szintén abban az évben Erzsébetváros a privilegizált urbánus helységek státuszát is elnyerte. Annak alapján még azt is elérték, hogy a más ajkú családokat a hajdani Ebesfalvára költöztették, tehát rendre kialakíthatták az etnikailag homogén Erzsébetvárost. II. József császár 1786-ban szabad királyi várossá nyilvánította a települést. A 18-19. századok idején fontos szerepet játszott az erdélyi örmények vallási, egyházi, kulturális, gazdasági, jogi és adminisztratív életében.⁴⁴

Az örmények Erzsébetvárosban már 1759-ben hatalmas áruházat építettek. Impozáns katolikus főtemplomukat 1783-ban fejezték be, majd gróf Batthyány Ignác, Erdély római katolikus püspöke szentelte fel 1791-ben Szent Erzsébet tiszteletére. A mechtarista szerzetesek a városban szintén figyelemre méltó rendházat és templomot építettek, amit 1805-ben szenteltek fel. A szerzetesek örmény tannyelvű iskolát is működtettek. A helyi tanács 1730-ban már leányiskolát is szervezett.⁴⁵

Pál Judit kutatásai szerint 1698-ban 37 családfőt és 53 felnőtt férfit említenek az írott források. 1715-ben már 69 családfőt, 6 özvegyasszonyt és 10 koldust jegyeztek fel.⁴⁶ A következő tíz évben, elsősorban az újabb, fokozatos bevándorlásuk eredményeképpen a számuk nő, így a településben 1727-ben már 112 örmény família élt, majd 1750-ben már 230 családfőt és 15 özvegyasszonyt, tehát összesen 245 családot regisztráltak. A század utolsó évtizedében kb. 441, 1808-ban 426, 1821-ben 342 örmény família élhetett a városban.⁴⁷ Varga E. Árpád adatai szerint Erzsébetvárosnak 1850-ben összesen 2 224 lakosa volt, abból pedig 689 személy még örménynek deklarálta önmagát. Az 1930-as népszámlálás idején már csak 32, 1956-ban 12, 1966-ban 6, 1977-ben pedig 10 fő vállalta örmény identitását.⁴⁸ Az 1989-es rendszerváltozást követő évtizedben már csak 25-30 örmény származású egyén élt a helységben.

⁴² Gazdovits 2000: 44–48.

⁴³ Ávedik 1896.

⁴⁴ Gazdovits 2000: 50–52.

⁴⁵ Puskás 2006: 15–16.

⁴⁶ Pál 1997: 107.

⁴⁷ Pál 1997: 108.

⁴⁸ Varga E. 2002: 472–473.

Gyergyószentmiklós

A Moldvából menekülő örmények egy része a Békási-szoroson át 1672-ben a Maros forrásvidékén fekvő vásárhelyre menekült, ahol már korábban is élt egy-két kereskedőjük és kézművesük. Amikor az örmények betelepedtek Gyergyószentmiklóstra, a Gyergyómedence központi településébe, az még csak falusias helység volt, vásártartási jogát viszonylag későn, 1607-ben Rákóczi Zsigmondtól nyerte el. Gazdasági élete csak az örmények megtelepedése után bontakozott ki, s Csíkszék egyik, 1726-ban megtartott gyűlésén említették első ízben városként. Habár a 18. század második felétől egyre gyakrabban emlegették így, városi rangját csak 1907-ben nyerte el.⁴⁹

A Gyergyószentmiklóson megtelepedett örmények jelentős része kezdetben tímár volt, akik már 1709-ben saját céhet alakítottak. Míg a 18. század közepén kb. százan éltek ebből a kézművességből, a végén már csak 60-an. Számuk a 19. század elején egyre tovább csökkent. A telepesek között többen szűcsök, csizmadiák, tarisznya- és erszénykészítők, szabók és mészárosok voltak. Sokan váltakozva vagy egyszerre űzték a mészáros, tímár és a kereskedő mesterséget. A gazdagabb kereskedők már bécsi portékákkal, a közepesebb potenciállal rendelkezők brassói áruval, míg a szegényebbek különböző fonalakkal, puskaporral, apróságokkal házaltak, vagy portékáikat vad-, bárány- és kecskebőrre cserélték. Leggazdagabb kereskedőik Moldvából importáltak élőállatot, amit a Bánságban meg az Alföldön bérelt legelőkön később jól felhízaltak, végül pedig különböző nyugati városokban eladtak. A 18. század végén már örmények dominálták a Maroson folyó tutajozást is. A Gyergyóban élő kereskedők azonban többször konfliktusba keveredtek a szomszédságukban élő székelységgel. Általában a vásár- és az elővételi joggal, a kocsmárlással, valamint a jellegzetes helyi legeltetési renddel kapcsolatban konfrontálódtak érdekeik.⁵⁰

Az örmény közösség gazdasági, egyházi, társadalmi és kulturális életét önálló intézmények, egyesületek irányították és támogatták. Kereskedelmi életüket kezdetben a Tímárok és a Kalmárok Congregatiója irányította, majd annak szerepét 1795-től a Mercantile Fórum vette át. Az 1848-as forradalmat követő polgári korszakban az már Örmény Tízese néven működött tovább egészen 1873-ig. A vásárhelyen eredményesen működött még a tímárok, a kalmárok egyesülete, a legények céhe, a Szentháromság és a Szent István Társulat. Napjainkban ennek a pezsgő polgári önszerveződésnek az emlékét már csak a vörös köpenyegesek, a helyi örmény egyház tanácstagjai őrzik.⁵¹

Az örmény menekültek közvetlenül megérkezésük után még egy bérelt kápolnában miséztek, s szintén bérelt házban működtették iskolájukat is. Saját várfalakkal és bástyákkal erősített impozáns barokk templomukat 1734-ben fejezték be, ami később, különböző tatár betörések idején, megfelelő menedéket biztosított a helybéli lakosságnak. Bajtay Antal, Erdély katolikus püspöke 1772-ben szentelte fel azt Szűz Mária tiszteletére.

⁴⁹ Pál 1996c: 38.

⁵⁰ Pál 1996c: 38–46.

⁵¹ Puskás 2006: 18–19.

A templomban értékes freskók, oltárképek, festett üveglakok, zászlók, bútorok láthatók. Annak kertjébe az örmények egészen 1881-ig temetkeztek⁵²

A gyergyószentmiklósi örmények jelentős szerepet játszottak a város meg a környék kereskedelmi és kézműves életének felvirágoztatásában is. Gazdag kulturális életet működtettek, saját kultúrával és nyomdával rendelkeztek. Az erdélyi közösségek közül itt működött legtovább örmény nyelvű lelkész. Utolsó híres plébánosuk, Páter Fogolyán Miklós Lukács, mechtarista szerzetes 1999-ben halt meg Velencében.⁵³

Az örmények Gyergyószentmiklóson a 18-19. századok idején a lakosság egynegyedét alkották, ahol 1715-ben 43, 1721-ben 56, 1735-ben 77, 1750-ben 111, 1808-ban 246, 1831-ben 246 családot regisztráltak.⁵⁴ Az 1735-ös összeírás a gyergyószentmiklósi 77 örmény családfővel kapcsolatban még azt is rögzítette, hogy közülük 31 még Moldvában született, tehát Erdélybe irányuló bevándorlásuk a 18. század idején is folyamatos volt. A városnak 1850-ben összesen 5 362 lakosa volt, abból pedig 1 246-an vallották önmagukat örménynek. Az 1930-as népszámlálás idején már csak 20 fő vállalta örmény identitását.⁵⁵ Gyergyószentmiklóson 1944-ben 325 örmény élt, míg a város környékén 422 személy. Kisebb csoportjaik rendre kirajzottak a szomszédos településekre is: például Gyergyóditróba, Remetére, Maroshévízre, Tölgyesbe és Csíkmadarásra. Minden településen boltokat nyitottak, s ellátták a székely családokat a legszükségesebb árukkal. Az 1992-es romániai népszámlálás idején a városban 25-en vallották önmagukat örménynek. A helybéli örmény katolikus egyházközség azonban továbbra is kb. 180-200 vegyes, magyar-örmény családot tart nyilván.

Csíkszépvíz

Az örménység itt nagyobb számban 1672-ben telepedett le, amikor a Gyimesi-hágón keresztül bemenekültek ebbe a csíki faluba. A történeti emlékezet szerint akkor több mint 60 család, kb. 450 személy lelt itt otthonra. A temetőjükben talált 16. századi datált sírkövek azt jelzik, hogy kisebb-nagyobb csoportjaik még a korábbi századokban is éltek itt. Amikor a tatárok 1694-ben betörték a faluba, elpusztították a helyben élő örmény és székely családok jelentős részét. Kőtemplomukat 1762-ben kezdték építeni, de mivel annak tornya közben leégett, csak 1785-ben fejezték be. Híres oltárképe az awaray-ütközetet ábrázolja, ahol az örmények vérüket ontották a mohamedán perzsák ellenében, a kereszténység védelméért. Értékét az is emeli, hogy Vartan Hunanian, Lemberg örmény katolikus érseke 1690-ben adományozta a közösségnek.⁵⁶ Az örmények ebben a csíki településben is színes egyházi, kulturális és gazdasági életet működtettek.⁵⁷

⁵² Puskás 2006: 21.

⁵³ Gazdovits 2000: 33–34.

⁵⁴ Pál 1996c: 36, 1997: 109.

⁵⁵ Varga E. 1998: 164.

⁵⁶ Puskás 2006: 26–27.

⁵⁷ Gazdovits 2000: 34–35.

Az itt élő örmények nagyon jelentős kereskedelmet bonyolítottak le. Csak 1782-ben összesen 10 000 lovat, 40 000 szarvasmarhát és 300 000 juhot adtak el. Kereskedelmi életük fellendítésére 1721-ben létrehozták a Csíkszépvízi *Szentháromság Segélyegyesületet*. A közösség gyors polgárosulását jelzi, hogy már 1810-ben *Kereskedelmi Fórumot* és olyan Kaszinót alapítottak, amelyben 3 000 kötetet tartalmazó kölcsönkönyvtárat rendeztek be, ahol friss magyar hírlapokat is lehetett olvasni. Színháztermében pedig számtalan színtársulat megfordult.⁵⁸

Mivel a 17. század végi tatárbetörés alapvetően visszarántotta a Csíkszépvízen megtelepedett örmények gyarapodását, a faluban 1715-ben csak 15 örmény családot számoltak össze, de még a század közepén sem élt helyben 30-nál több famíliájuk. A helységben 1715-ben 15, 1721-ben 24, 1735-ben 20, 1750-ben 22 családfőt regisztráltak.⁵⁹ Csíkszépvíznek 1850-ben összesen 1 899 lakosa volt, közülük pedig 293 vallotta magát örménynek. Az 1930-as népszámlálás idején a településben összesen 3 197 személy élt, közülük 48 főt még örményként regisztráltak. A faluban napjainkban már csak 15-20 személy vallja magát örmény származásúnak.⁶⁰

Az erdélyi örmények társadalmi és gazdasági élete

Az Erdélybe betelepedettek kezdetben egyetlen örmény kompániához tartoztak, de az később kettévált egy belső (Szamosújvár) és egy külső (Erzsébetváros) kompániára, majd az utóbbi is rendre szétforgácsolódott a 18. század végén. A székelyföldi örmény közösségek sokáig az Erzsébetvároson székelő bíró joghatósága alatt álltak. Pár évtized múlva (1715) az írott források már külön említik a Gyergyószentmiklóson és a Csíkszépvízen működő örmény bírót, de egészen a század végéig másodfokon csak Erzsébetváros tanácsához fellebezhettek. Habár a két székelyföldi közösségüknek soha sem sikerült a szamosújvári meg az erzsébetvárosi privilégiumokhoz hasonló széleskörű kiváltságjogokat elérniük, a bécsi udvar mégis elfogadta, hogy a székely székekhez fűződő kapcsolataikban egyfajta önállósággal rendelkezzenek.

Mária Terézia tanácsosai az orosz-török háborúk forгатagában már azt tervezték, hogy Máramarosba is telepítsenek le menekülő örmény közösségeket. Végül is 1769-ben csak pár lengyelországi örmény család telepedett át ottani városokba. A bécsi udvar azért is támogatta az örmények betelepítését, mert azok szervesen be tudtak épülni a Habsburgok gazdaságpolitikájába. De katolikus felekezetük is messzemenően kedvezett és előnyt jelentett, mivel az osztrákok minden lehetséges eszközzel vissza akarták szorítani a protestantizmust ebből a térségből. Másodsorban pedig azért ígértek kedvező kiváltságjogokat nekik, mert segítségükkel voltaképp ki akarták szorítani a más felekezeten élő közösségeket (zsidókat, görögöket és töröket) az erdélyi gazdasági és kereskedelmi életből. A

⁵⁸ Puskás 2006: 26–27.

⁵⁹ Pál 1997: 109.

⁶⁰ Varga E. 1998: 191.

bécsi udvar telepítési terve végül is csak azért hiúsult meg, mivel az örmények a háborús események lezajlása után már nem akarták elhagyni korábbi lakóhelyüket.

Az erdélyi örmények a 18. század idején nem tartoztak sem a jobbágyokhoz, sem a kiváltságos nemesi réteghez. Társadalmi helyzetük leginkább az erdélyi szászokéhoz hasonlítható.⁶¹ Szabad emberekként elsősorban a kincstártól függték gazdasági téren, adminisztratív szempontból a Guberniumtól, védelemért pedig rendszerint a katonai parancsnoksághoz kellett fordulniuk.⁶² Az Erdélybe betelepedett örmények egészen 1848-ig sajátos kiváltságokkal rendelkeztek, mivel közösségeikben saját bíráik ítékeztek a deviáns személyek fölött és a csoportjaikon belül keletkezett konfliktusaikban. A gyergyószentmiklósi, csíkszépvízi és az ebesfalvi örmények kezdetben az Erzsébetvárosban működő főbíró alá tartoztak. A gyergyói és a szépvízi közösségeik 1793-ban átkerültek Csík-Gyergyó-Kászonszék fennhatósága alá.

Az erdélyi örmények 1795-ben alapították meg az úgynevezett *Mercantile Fórumot*, mely fontos szerepet játszott közösségeik jogi, kereskedelmi és adminisztratív életében. A Fórum hetente kétszer ülésezett, szerdán a peres ügyeket rendezte, míg szombaton a közigazgatásban felmerült problémákat oldotta meg. Ez az intézmény árnyaltan kifejezte és megvalósította az örmények jellegzetes belső autonómiáját.

Örmények domináltak legjelentősebb városi településeik (Erzsébetváros és Gyergyószentmiklós) közigazgatását egészen a 19. század közepéig. Már a letelepedésüktől kezdődően ők is általánosabb privilégiumokat próbáltak megszerezni, sőt a bécsi udvarnál azt is el akarták érni a 18. század elején, hogy a magyar, a székely meg a szász náció státuszához hasonló jogállást szerezzenek. Törekvéseik végül is nem jártak sikerrel.

Az erdélyi örmények társadalmi mobilitása a 18-19. századok idején viszonylag jelentős és látványos volt. A gazdagabb és sikeresebb kereskedő rétegük kezdetben a nemesiség és az arisztokrácia felé tekintett. Többen jelentősebb birtokokat vásároltak és nemesi (például bárói) címeket is megszereztek, majd csendesen beépültek a magyar nemesi társadalomba és világba.⁶³

Sokan térben is mozgékonyak voltak, csakhamar Budapesten vagy Bécsben telepedtek meg, ahol már a jóval nagyobb léptékű, európai kereskedelmi rendszerbe kapcsolódhattak be. Az örmény kereskedők a Havasalföldön, Moldvában és az Erdélyben olcsón felvásárolt szarvasmarhákat előbb felhízlalták, majd aztán Pest meg Bécs piacain árusították. A magyar Alföldön állattartásra és hízlalásra alkalmas pusztákat béreltek az 1780-as években, ahol felhízlalták a keletről felhajtott szarvasmarhákat.⁶⁴ A császárvárosban eladott szarvasmarhákból származó jövedelmükkel különböző árukat vásároltak, amiket itthon átadtak más kereskedőknek, vagy azt éppen újabb állatok beszerzésére fordították. A 18. század idején örmények alkották az exportra szakosodott erdélyi kereskedő réteg jelentős részét. A tranzit jellegű állatkereskedelemből fokozatosan számottevő jövedelemre tettek

⁶¹ Pál 1997: 112.

⁶² Pál 1997: 106.

⁶³ Pál 1997: 113.

⁶⁴ Pál 1996c: 41.

szert, s csakhamar éppen annyi adót fizettek, mint a nagyszebeni társaik, és háromszor többet, mint a Brassóban működő görög kompánia.⁶⁵ Végül is éppen vetélytársaik akadályozták meg, hogy a leggazdagabb örmények a század második felében polgárjogot nyerjenek a szászok városaiban. Elit rétegük azonban nemcsak szarvasmarha-kereskedéssel, hanem különböző gyarmatáruk értékesítésével is foglalkozott. A 18–19. századok fordulóján, elsősorban a piaci viszonyok beszűkülése után gazdasági pozícióik fokozatosan megrendültek. Különösen a napóleoni háborúk után rendre áttértek a belkereskedelemre és széttelepedtek Erdélyben, mások pedig alföldi városokba vándoroltak.⁶⁶

Az erdélyi örmények a 17. század végi betelepedésüktől kezdődően egészen a 19. század közepéig szervesen beépültek az erdélyi magyarság egyházi, gazdasági, társadalmi és kulturális életébe. Vállalkozóik nagyon fontos szerepet játszottak az erdélyi falvak kiskereskedelmében. Természetes kapcsolatrendszerüknek is köszönhető, hogy a polgári nemzetépítés sorsfordító eseményében, az 1848-1849-es szabadságharcban egységesen a magyarság oldalán álltak. A szabadságharc vezetésében több mint hetven örmény származású tiszt vett részt, majd az osztrákok 1849. október 6-án két örmény származású főtitztet, Kiss Ernő altábornagyot és Lázár Vilmos ezredest is kivégezték az aradi vértanúk sorában. A harmadik örmény származású főtitstnek, a gidófalvi Czetz Jánosnak azonban sikerült elmenekülnie Dél-Amerikába, ahol Argentína fővárosában, Buenos Airesben ő szervezte meg az első katonai akadémiát.⁶⁷

Amikor a nemzetközi marhakereskedelem fokozatosan visszaesett, a 18. század végétől az örmények rendre fakereskedelemre is szakosodtak. Mivel a Keleti-Kárpátokban akkor még hatalmas mennyiségű faanyagot találtak, azt elsősorban a Maroson, tutajok segítségével szállították lefelé egészen Aradig, majd különböző fűrészmalomokban abból deszkaárut állítottak elő. A Kis-Besztercén, majd a Szeret folyón és a Dunán sokszor egészen Galac város kikötőjéig tutajoztak, ahol legtöbbször görög, török meg román kereskedőknek adták tovább a faanyagot. A gyergyói deszkaáru sokszor Konstantinápolyig is eljutott.⁶⁸ Jelentős szerepük volt abban is, hogy már a 19. század első felében fokozatosan meghonosodott és kibontakozott a korszerű pénzforgalom Erdélyben, s azon belül Székelyföldön, ahol korábban csak természetes csere működött.⁶⁹ Amikor külföldi piacaik a 19. század elején fokozatosan beszűkültek, az örmények rendre belkereskedelemre is szakosodtak, majd családjaik széttelepedtek különböző falvakba meg városokba, ahol szintén meghatározták a gazdasági élet alakulását. Az 1850-es népszámlálás idején Gyergyószentmiklóson 1 144, Kézdivásárhelyen 82, Csíkszeredában 15, Székelyudvarhelyen 40, Marosvásárhelyen pedig 87 örményt regisztráltak. A legtöbb székelyföldi vásárhely gazdasági és pénzügyi életében pont olyan szerepet játszottak, mint máshol a zsidó polgárok.⁷⁰

⁶⁵ Pál 1996c: 35.

⁶⁶ Pál 1997: 120.

⁶⁷ Kedves 1996.

⁶⁸ Pál 1996c: 42.

⁶⁹ Pál 1996c: 43–44.

⁷⁰ Pál 1996c: 47.

A sikeresebb és a mozgékonyabb örmények a 19. század elejétől fokozatosan felhagytak az állatkereskedelemmel és modern értelemben vett vállalkozókká váltak, majd a 19. század második felében, a vasútépítés kibontakozása után, nagyon sokan különböző üzemeket és gyárakat alapítottak. Pál Judit tanulmányai éppen azt emelik ki, hogy a Székelyföldön elsősorban örmények pótolták a térségből hiányzó polgári réteget, éppen ezért jelentős szerepet játszottak a régió kereskedelmének és kézművesiparának fellendítésében is.⁷¹

Az erdélyi örmények nemcsak a nemességet, hanem az erdélyi polgári, vállalkozói, iparos és értelmiségi réteget is jelentős mértékben gyarapították. Habár az örmény családok, közvetlenül a betelepedésük után, különösen négy erdélyi településben koncentráálódtak, utána már fokozatosan széttelepedtek előbb az erdélyi, majd a 19. század elejétől kezdődően az alföldi falvakba és városokba is. A Magyarországra irányuló migrációban elsősorban a vagyonosabb, mobilisabb csoportjaik vettek részt. „Legtöbbje nemességet is szerzett magának, és érdekes módon abba a struktúrába kívánt integrálódni, amely gazdasági tevékenységüket egyidőben pártolta és fékezte. A 19. század közepe mindenképpen fordulópontot jelentett számukra. Nemcsak a gazdasági, hanem a politikai helyzet is megváltozott, és 1848 után ezek az etnikai alapokon szerveződött közösségek elvesztették jogi személyiségüket, és a modern társadalomba való integrálódás egyben nemzetiségük feladásához is vezetett.”⁷²

A magyar művelődési, tudományos és művészi életben számos erdélyi örmény személyiség ért el kiváló eredményeket: például Hollósy Simon (1857–1918) és Nuridsány Zoltán (1925–1974) festőművész, Vakár Tibor (1908–2002) és Ázbej Sándor (1913–1998) építészmérnök, Hollósy Kornélia (1827–1890) és Moldován Stefánia (1931) operaénekes, Csiky Gergely (1842–1891), Petelei István (1852–1910) és Bányai Elemér (1873–1915) író, Patrubány Gergely (1830–1991) Budapest első tisztiorvosa, Tarisznyás Márton (1927–1980) néprajzkutató–muzeológus, Jakabffy Elemér (1881–1963) nemzetiségi politikus, Kabdebó Lóránt (1936–) irodalomtörténész, Lászlóffy Aladár (1937–2009) és Csaba (1939–) költők, Murádin László (1930–) nyelvész, Murádin Jenő (1937–) művészettörténész. Czárán Gyula (1847–1906) gazdag Arad megyei földbirtokos pedig az erdélyi turizmus, természetjárás kialakításában, megszervezésében és támogatásában játszott fontos szerepet.⁷³

Az Erdélyben megtelepedett örmények nemcsak társadalmi téren voltak mozgékonyak, hanem a földrajzi térben is. Az erdélyi magyarságnál viszonylag dinamikusabban és merészebben mozogtak, például sokan megtelepedtek Budapesten meg Bécsben is. Mivel az Erdélyben maradt örmények közül a 19. század végén és a 20. század elején sokan elveszítették korábbi gazdasági erejüket, soraikban egyfajta parasztosodás, ruralizálódás is megfigyelhető volt például Gyergyószentmiklóson és Erzsébetvároson. Ez a folyamat végül is csak az első világháború után teljesedett ki.

⁷¹ Pál 1996c: 47, 1997: 112.

⁷² Pál 1996c: 47–48.

⁷³ Réthy 1890, Tófalvi 1995.

Az első világháború és az 1918-as trianoni döntés az erdélyi örményeket is érzékenyen érintette, mivel az addigi szabad mozgásterületüket és széttelepedett családtagjaikat markáns politikai határok választották el egymástól.⁷⁴ Mivel a mesterségesen és erőszakos módon kialakított államhatárok alapvetően korlátozták térbeli mozgásukat és jellegzetes kereskedelmüket, közvetlenül az első világháború végén nagyon sokan kitelepedtek Budapestre vagy Bécsbe. Az Észak-Erdélyből kiinduló migrációs folyamat megismétlődött az 1940-es évek végén is. A Magyarországra kitelepedettek 1920-ban megalapították a *Magyarországi Örmények Egyesületét*, mely egészen 1926-ig szerteágazó tevékenységet fejtett ki. A kommunista hatalom a második világháborút követő évtizedekben ellehetlenítette a Magyarországon élők önszerveződését. Közvetlenül a rendszerváltás előtti években, amikor Romániában elmélyült Ceaușescu diktatúrája, az erdélyi származású örmény-magyarok a falurombolás árnyékában újra szervezkedni kezdtek. *Ararát* néven 1988-ban megalakították az *Armenia Népe Kulturális Egyesületet*, mely csakhamar megjelentette az *Erdélyi Örmény Gyökerek* című folyóiratát. Amikor a rendszerváltás után rendre megalakultak a magyarországi kisebbségi önkormányzatok, Budapesten országos központot nyitottak, majd több emléktáblát és szobrot avattak örmény értelmiségiek és személyiségek emlékére, a Károlyi-palotában pedig megrendezték *Örményország kincsei* című nagyszerű kiállítást.

Pál Judit kutatásai szerint az örmények csoportos betelepedésében két nagyobb bevándorlást lehet elkülöníteni. Első nagyobb csoportjaik 1680 táján, míg a második 1705 környékén érkezett Erdélybe. 1717–1718-ban Erdélyben összesen 323 örmény családfőt, kb. 15 özvegyen élő nőt és 20 koldust regisztráltak. Ezek szerint a 18. század elején kb. 1 700 örmény élhetett Erdélyben.⁷⁵ Fokozatos bevándorlásuk tovább folytatódott a század közepén is.⁷⁶ 1750-ben családjaik száma Erdélyben kb. 890 lehetett, ami kb. 3 500–4 500 főt jelenthetett. Az örmények számának gyors növekedése elsősorban folyamatos bevándorlásukkal magyarázható. Ez a tendencia azonban a 18. második felében és a 19. század első részében lelassult. Létszámukat jelentősen csökkenti a Magyarország felé tartó továbbvándorlásuk és a csendes etnikai asszimilációjuk.⁷⁷

Népszámlálási, egyházi adatok szerint 1850-ben Erdélyben összesen 8 500-an vallották önmagukat örményeknek, míg Magyarországon csak 1 400-an. Ennél jóval kevesebben deklarálták önmagukat örmény anyanyelveknek: 1880-ban 3 700-en, 1890-ben pedig 2 070-en. Az említett négy erdélyi településen még körülbelül 4 000-en éltek az 1880-as években. Érdekes tény az is, hogy 1900 után szinte teljesen eltűntek a statisztikai táblázatokból. A román adminisztráció adatai szerint 1930-ban még 240 örmény anyanyelvű és 1 155 örmény nemzetiségű személyt tartottak nyilván Erdélyben. Azonban számuk 1977-ben 82-re apadt, de már azok sem értették ősik nyelvét. A 19–20. századok fordulóján Erdélyben csak néhány idősebb ember beszélt örmény anyanyelvét.

⁷⁴ Száva. 2005.

⁷⁵ Pál 1997: 107.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Pál 1997: 110.

Az örmény katolikus egyház

A felekezeti hovatartozás napjainkig az örmény identitás egyik legfontosabb komponense. Az örmények még őshazájukban, a 3. században felvették a kereszténységet. Mivel az örmények Rómával nem egyesültek, a közösségeiket krisztianizáló Gergely püspökre utalva, legtöbbször gregoriánus keresztényeknek is nevezik őket.

I. Lipót osztrák császár a 17. század második felében az európai keresztény csapatok támogatásával előbb „felszabadította” a Magyar Királyság törökök által elfoglalt területeit, majd csakhamar Erdélyt is meg akarta hódítani. Miután az osztrákok 1690 után rendre berendezkedtek az Erdélyi Fejedelemség területén is, türelmetlenül viszonyultak az itt élő protestáns közösségekhez, erejüket éppen a románok és az újonnan betelepedett örmények katolizálásával, Rómához való közelítésével és uniójával akarták gyengíteni. Az erdélyi örmények uniójának előkészítésében és megszervezésében a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*-nek volt meghatározó szerepe, amit Rómában 1622-ben alapítottak.⁷⁸

Az erdélyi örmény közösségek azonban nem fogadták egységesen, lelkesen a vallási uniót. Például 1685-ben még megkergették Oxendius Verzerescut, Róma küldöttét, aki első lépésként megpróbálta a székelyföldi örményeket katolizálni, de a beszterceiek is keményen ellenálltak térítő munkájának. Róma, végül is szándékának elérésére, térítő munkájába bevonta Hunian Vartant, Lemberg örmény katolikus püspökét, aki megkereste Besztercén Minaszt, s azt Rómával való egyesülésre biztatta. Minasz végül is 1686 novemberében Lembergben, Pallavicini pápai biboros előtt letette a Róma iránti hűségesküt, de útban Erdély felé utolérte a sors keze, és meghalt. Az erdélyi örmények ezt rossz jelnek vélték és sokan meghátráltak. Végül is Róma 1687-ben kinevezte Verzerescut az erdélyi örmény katolikus egyház helytartójának. A Rómával való egyesülés után az erdélyi örmények helyzete jelentősen rosszabbodott, mivel addigi kiváltságjogaik egy része megszűnt, s ők is az Osztrák Birodalom rendes adófizetőivé váltak. Míg az unió előtt évente 100 magyar forintot, utána már 500 majd 2 000 forintot fizettek a kincstárnak. Helyzetük romlása, elsősorban a szegényebb örmények soraiban, csakhamar elégedetlenséget váltott ki, s annak eredményeképpen nagyon sokan kivándoroltak Erdélyből. A gyergyószentmiklósi örmények egy része rövidebb ideig újból disunitus lett. Az erdélyi örmények Rómával való egyesülése végül is 1690-ben finalizálódott. Mivel az Erdélyben élő örmények egyházi téren is egyfajta autonómiát akartak elérni, a pápától saját püspököt kértek. A Vatikán jóváhagyásával Verzerescut 1691. július 30-án Lembergben fel is szentelték az erdélyi örménység apostoli helytartójának. A görög katolikus románokhoz és ruténokhoz hasonlóan az erdélyi örmények is megőrizhették régebbi rítusait és egyházi nyelvüket, de később sem tudták elérni, hogy Rómától önálló püspökséget nyerjenek. A nyugati egyházzal való egyesülésük messzeemenően megkönnyítette és elősegítette az erdélyi társadalomba való integrációjukat is.⁷⁹

⁷⁸ Kovács 2006.

⁷⁹ Pál 1997: 106.

Egyházi elit rétegük egy önálló örmény katolikus szerzetesrendet is próbált alapítani a 18. század első éveiben. A kezdeményezők végül is Kostantinápolyban, 1702. szeptember 8-án alakították meg szerzetesi közösségüket, melynek vezetőjévé Petroszján Mechitart választották. Cölibátust, szegénységet és Rómával szembeni engedelmisséget fogadtak, belső életrendjüket pedig a benedek-rendi szerzetesek szabályzata alapján szervezték meg. A nevelést és az oktatást tartották egyik legfontosabb feladatuknak. Mivel működésük Törökországban csakhamar ellehetetlenült, a szerzetesek 1703-tól már a görögországi Mothonében kezdték felépíteni első rendházukat. A törökök két év múlva földig rombolták a kolostorukat s a szerzeteseket börtönbe vetették. Az onnan kiszabadultak 1715-ben hajón Velencébe menekültek, ahol előbb csak egy bérelt templomban működtek. A város vezetői 1717-ben átadták nekik a San Lazzaro-szigetet, ahol korábban bencések, majd dominikánusok működtek. Az örmény szerzetesek a „leprások szigetén” fokozatosan rendbe tették az épületeket. Mivel a 19. század idején engedélyt nyertek a cölöpökre épített sziget kibővítésére is, egyházi, oktatási és művelődési központjukat az újonnan felépített szárnyban rendezték be. Vallási központjuk végül is csak a második világháború éveiben nyerte el mai formáját. A kolostorban több mint 150 000 kötetet tartalmazó könyvtáruk van, nyomdájuk pedig 1718-tól működik. A velencei kolostor fokozatosan a szülőhazájukból elűzött és a nagyvilágba menekült, szétszóródott örmények szellemi központjává fejlődött. Meghatározó szerepet játszott kulturális örökségük összegyűjtésében, megőrzésében és az örmény identitás megerősítésében. Iskolájukban elsősorban Örményországból, de a világ más részeiből is fogadnak tanulókat. A mechitarista szerzetes rendnek Erdélyben, Erzsébetvároson is volt 1750-1848 között kolostora, majd 1810-től Bécsben is létesült zárdája.⁸⁰

Az örmény katolikus egyház az erdélyi közösségeik életében nagyon fontos identitáserősítő szerepet játszott. Egészen a második világháború végéig sajátos autonómiával rendelkezett. Az erdélyi örményeknek csak a gyulafehérvári római katolikus püspökséggel voltak kisebb-nagyobb súrlódásaik. A Rómával való egyesülésük után előbb saját megyés püspökük, majd apostoli helytartójuk volt. Egyházi téren közvetlenül az apostoli Szentszék fennhatósága alá tartoztak. Voltaképp a lembergi örmény érsek és a gyulafehérvári római katolikus püspök is csak azért vetélkedett, hogy megszerezze az erdélyi örmények feletti hatalmat. Folyamatosan azzal kapcsolatban vitáztak, hogy papjaiknak a gyulafehérvári püspök nem adhatja fel az egyházi rendeket, s emiatt azoknak rendszerint Lembergbe kellett utazniuk. A hatalmi vetélkedésnek végül is az lett eredménye, hogy Gyulafehérvár általában nem képezett külön papokat, tanítókat és kántorokat az örmény közösségek számára, nem gondoskodott idős vagy beteg plébánosairól meg tanítóikról.

Egyházi értelmiségi rétegük azonban folyamatosan ébren tartotta az örmények azonosságtudatát, mely a 19. század második felében már csak kulturális identitást jelentett. Az örmény katolikus felekezethez való tartozás egészen napjainkig az erdélyi

⁸⁰ Kovács 2006.

örménység legjelentősebb identifikációs komponense. A nyelvileg és etnikailag asszimilálódott örmények is legtöbbször éppen egyházi értelmiségi rétegükre háritották identitásuk képviselőjét, felmutatását és megőrzését.

Nyelv-, kultúra- és identitásváltás közösségeikben

Az erdélyi örmények a földrajzi és a társadalmi térben is nagyon mozgékonyak voltak, ami meszemenően elősegítette nyelvi és társadalmi integrációjukat, valamint etnikai asszimilációjukat s betagozódásukat a magyarságba. A magyar és az örmény katolikusok, valamint a katolikus székelyek és örmények között megkötött *vegyes* házasságok ezt a folyamatot messzemenően elősegítették, de azok rendszerint az örmény katolikus felekezeti csoporthoz való tartozás felcserelésében finalizálódtak.

Szamosújváron a városi jegyzőkönyveket 1729-ig még örmény nyelven írták, majd egészen az 1840-es évekig a városi tisztviselők nagy része örmény volt a városban. 1801-ig a kereskedő-társaság jegyzőkönyvét még örmény nyelven vezették, de a magyar hatóságok az 1830-as évektől megtiltották annak használatát a gazdasági meg az adminisztratív életben.⁸¹

A 18. század idején még az örmény nyelv volt domináns az iskolai életükben is. A szamosújvári fiúiskolában 1700-1850 között még csak örmény nyelven folyt az oktatás. Ugyanott a városi főbíró beiktatásakor, 1751-ben még örmény nyelven mondotta beszédét. A városban 1770-től már magyar nyelvű népiskola is megkezdte működését. Az örmény nyelvű oktatás végül is 1850-től szűnt meg a fiúiskolában, ahol csak tantárgyként, tehát egyfajta idegen nyelvként tanították egészen az 1900-as évek elejéig.⁸²

A 19. század kezdetén a leányiskolában is fokozatosan áttértek a magyar nyelvű oktatásra. A hajdani középiskola oktatási nyelve 1861-ben a hagyományosan használt latinról közvetlenül a magyarra váltott át. Az örmény nyelv tehát a 19. század elején és közepén fokozatosan visszaszorult előbb az adminisztrációból, majd az iskolai oktatásból is. Legtovább az egyházi liturgiában élt tovább, mivel például az idősebb hívek Szamosújváron 1828-ban még igényelték az örmény nyelvű gyónást. A 19. század elején a nyelvi váltás közösségeikben megerősödött. A templomi szertartás keretében a különböző liturgikus szövegeket, énekeket és imákat a 19. század közepén még örményül mondták, de közvetlenül a magyar szabadságharc leverése után, az 1850-es évek elejétől kezdődően a szülők tudatosan gyermekeikkel már csak magyarul beszéltek, tehát a magyar nyelv vált fokozatosan dominánssá a családi kommunikációban is. Az éjjeliőrök Szamosújváron utoljára csak 1839-ben kiabáltak örmény nyelven, jelezve az órát.⁸³

Jellegzetes életformájuk nagy térbeli mozgást igényelt. Mivel kereskedők és kézművesek a hétköznapjaik során intenzív kapcsolatokat áptak a többségi magyarsággal

⁸¹ Kisbán 1992: 4–5.

⁸² Kisbán 1992: 5.

⁸³ Uo.

meg székelységgel, családjaikban fokozatosan kialakult egy olyan jellegzetes kétnyelvűség, ami a 19. század közepén már egyre gyorsabban elmozdult az egyneműsödés meg a nyelvi asszimiláció felé. Mivel az örmények az etnikus térben egyre inkább a magyarsághoz közeledtek, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején egyértelműen a magyarság oldalán álltak. A modern polgári magyar nemzeti közösség megteremtésében és kialakulásában oly nagy szerepet játszó esemény már olyan lelki élménnyel gyarapította családjaikat és közösségeiket, hogy a szabadságharc leverése után felgyorsult nyelvi és etnikai betago­lódásuk.

Az erdélyi örmény értelmiségiek csak akkor kezdeményezték asszimilációjuk meg­fe­kezését és identitásuk revitalizációját, amikor nyelvi meg a tudati betago­lódásuk a 19. század közepén már visszafordíthatatlanul kibontakozott családjaikban és közösségeikben. Az etnikai ébredés élén Szongott Kristóf állt, aki 1887-től nagy áldozattal szerkesztette az *Armenia* című kiadványukat, de Kolozsvárt, Erzsébetvárosban és Szamosújvárt más hetilapjaik is megjelentek.

Az örmény értelmiségi réteg elsősorban a felekezeti hovatartozás és a jellegzetes kultúra sajátos elemeinek jelentőségét hangsúlyozta, s a felgyorsult nyelvvesztés közepette tradícióik megőrzésére szólították fel az örmény családok tagjait. Rendre olyan történeti és néprajzi tanulmányokat, kiadványokat jelentettek meg, amelyekkel szintén az örmény identitást akarták megerősíteni. Az erdélyi örménység első történeti összefoglalója 1859-ben jelent meg, amikor Bécsben Lukácsi Kristóf kiadta *História Armenorum Transilvaniae* című munkáját.⁸⁴

Szintén értelmiségiek kezdeményezték 1905-ben egy örmény múzeum létrehozását Szamosújváron, melynek hivatalos és ünnepi megnyitására 1907-ben került sor. Szongott Kristóf halála előtt értékes könyvtárát és kéziratait a múzeumnak adományozta. Az első világháború előtt már 1 639 nagyon értékes nyomtatvány, 1 097 régészeti lelet, 256 néprajzi tárgy, 114 szobor és festmény alkotta állagait. A második világháború végén a Bakonybélben működő bencés kolostorba menekítették az örmény múzeum gyűjteményeit. A magyar állam azokat 1952-ben átadta Romániának, de nagyon sok értékes tárgy közben eltűnt. A tárgyi kollekciók jelentős része a Szamosújváron működő múzeum raktáraiba, a legértékesebb kéziratok pedig a kolozsvári állami levéltárba kerültek. A Rubensnek vagy mások szerint Sandrart Ioachimnak tulajdonított, *Krisztus levétele* című remekművet a kincses város szépművészeti múzeuma őrizte egészen 1999-ig, amikor azt visszaállították eredeti helyére, a szamosújvári katedrális kápolnájának oltárára.⁸⁵

Az örmény értelmiségiek a 19–20. századok fordulóján elkészítették az erdélyi örmény települések történeti összefoglalóit is. A magyar millenium évében, 1896-ban elkészült Erzsébetváros szabad királyi város összefoglaló monográfiája, majd 1901-től három kötetben a Szamosújvár történetéről szóló szintézis.⁸⁶

⁸⁴ Lukácsi 1859.

⁸⁵ Gazdovits 2000: 64–67.

⁸⁶ Ávedik 1896, Szongott 1901.

Herrmann Antal 1891-ben kereste meg Szongott Kristófot, akit az erdélyi örmény folklór összegyűjtésére bízott meg. Szongott a 19. század utolsó évtizedében meg is próbálta az erdélyi örmény folklór összegyűjtését, de vállalkozása már kevés sikerrel járt, mivel az 1848-1849-es események után családjaikban felgyorsult a nyelv- és a kultúraváltás, közösségeikben Szongott már nem talált érdemlegesebb örmény nyelvű folklór anyagot.⁸⁷

A nyelv- és kultúraváltás sodrában az örmény értelmiség felfedezte, hogy éppen jellegzetes gasztronómiájuk alkotja az örmény kultúra legszívósabb rétegét. Az *Armenia* című lapban már 1888-tól kezdődően nagyon sok leírást, receptet jelentettek meg, mivel az örmény identitás fontos elemének tekintették az étkezéssel kapcsolatos hagyományait, melyek szívósan fennmaradtak a nyelv- és a kultúrávesztés után is. A *dáláuzi* (mézes csemege), *hurut* (levesízestő), *piláf* (mazsolás rizses étel), *káta* (mézes tészta), *chádájégh* (kalácsfajta), *pághbádzs* (bélesfajta) az erdélyi örmények etnikus identifikációjában kiemelt, szimbolikus szerepet nyert.⁸⁸

Szongott 1889-ben, az *Armenia* számára összefoglaló tanulmányt írt az örmény konyháról, s írásában az örmény ételek fontos identifikációs szerepét hangsúlyozta ki. Érdekes tény, hogy az 1980-ban megjelent *Erdélyi lakoma* című könyvben 22 örmény étel receptjét találjuk, s az sem véletlen, hogy szintén örmény származású volt a könyv gasztronómiai szakértője.⁸⁹

Az örmények a 17. század végén telepedtek be Erdélybe, ahol viszonylag kis létszámú etnikai csoportok alkottak. Felekezeti, társadalmi, gazdasági és jogi integrációjuk már a 18. század idején kibontakozott. Mivel a bécsi udvartól nem tudtak teljes politikai egyenjogúságot szerezni, vagyonosabb, feltörekvő családjaik elsősorban a magyar nemzeti közösségbe akartak integrálódni. A Vatikánnal megkötött egyházi uniójuk után fiataljaik elsősorban római katolikus magyarokkal kötöttek házasságot. Miközben szervesen betagozódtak Erdély egyházi, társadalmi és gazdasági életébe, megkezdődött majd felgyorsult nyelvi, kulturális, etnikai és tudati asszimilációjuk is.

A fiatalabb nemzedékek nyelvvesztése a 19. század közepén teljesedett ki, amikor iskoláikban az oktatás fokozatosan magyarra váltott, s az örményt csak mint idegen nyelvet oktatták. Az őshazájukból hozott anyanyelvük legtovább az egyházi életben, templomi liturgiában maradt fenn, elsősorban különböző kötött szövegek, imák és énekek formájában.

Az 1848-as forradalom és szabadságharc eseményeiben tudatosan és egységesen a magyarság oldalán vettek részt, s ez a közös élmény alapjaiban meghatározta a modern polgári magyar nemzeti közösségbe való betagozódásukat. A polgárosodás kibontakozása idején, a 19. század második felében jelentős mértékben hozzájárultak az erdélyi, szé-

⁸⁷ Szongott 1903.

⁸⁸ Kisbán 1992: 19–20.

⁸⁹ Kóvi 1980.

kelyföldi vállalkozó réteg kialakulásához és az iparosodás kibontakozásához. Miközben helyüket keresték a gyorsan polgárosodó társadalmi térben, egyre inkább a vállalkozói és az értelmiségi életformát tekintették mintának.

Az erdélyi örmény értelmiségiek a 19. század második felében, tehát a romantikus nemzetépítés klasszikus korszakában, megpróbálták az örmény identitás és kultúra tudatos megerősítésével. Városi településeikben különböző folyóiratokat, könyveket adtak ki az erdélyi örmények kultúrájával, jellegzetes gazdasági, társadalmi, egyházi életével és hagyományaisal kapcsolatban, Szamosújvárott pedig múzeumot alapítottak az erdélyi örmény múlt reprezentálására. Mivel próbálkozásaik viszonylag későn bontakoztak ki, már nem tudták lefékezni és megakadályozni gyors etnikai beolvadásukat a magyarságba.

A 20. század makropolitikai eseményei (első világháború, Trianon, második bécsi döntés, kommunista hatalom, 1989-es rendszerváltás) jelentősen átrendezték az erdélyi örmények életét is. Az első és a második világháború után, majd a Ceaușescu-korszak végén nagyon sokan Magyarországra távoztak. Az erdélyi magyarságba nyelvileg és tudatilag szervesen integrálódott személyek éppen Magyarország fővárosában találkoztak azokkal az örményekkel, akik Szovjetunió 1991-es szétesése után Örményországból menekültek Budapestre, de akik már gyökeresen eltérő történelmi tudattal, tapasztalatokkal és örmény anyanyelvi kompetenciával érkeztek. Érdekes, hogy az Erdélyben élők szintén az 1990-es években szembesültek azzal, hogy Óromániában már olyan örmények élnek, akik az utóbbi évszázadokban szervesen betagozódtak a román nyelvű közösségekbe, kultúrába, gazdasági és társadalmi életbe, tehát az etnikus mezőnyben a regátiak (királyságiak) jóval közelebb állnak a románsághoz, mint ők.

Az erdélyi örmények elit rétege közvetlenül az 1989-es romániai rendszerváltozást követő időszakban különböző revitalizációs programokat kezdeményezett. Kolozsvárt újra indították az *Armenia* című lapjukat, kulturális egyesületeket alapítottak (Pro Armenia Művelődési Alapítvány, Örmény–Magyar Baráti Társaság, Romániai Örmények Szövetsége), majd a Vatikántól újra saját apostoli helytartót kértek.

A magyar-örmény vegyes házasságokban és a térben szétszóródott erdélyi származású örmények külön etnikai entitásként, önálló közösségként napjainkban már nehezen tudnak konstituálódni vagy működni. Érdekes jelenség, hogy azok az örmény értelmiségiek, akik már Budapesten szocializálódtak, különböző kiállításokkal, konferenciákkal és kiadványokkal az erdélyi örmény kultúra, azonosságtudat és nyelv revitalizációját támogatják. Elsősorban a Szovjetunió 1991-es széthullása után az itt élők számára is elérhetőbbé vált a belső örmény őshaza, ahová egyházi és kulturális egyesületeik különböző társasutazásokat szerveznek, hogy ott megismerjék az örménység klasszikus kulturális örökségét.

Az Erdélyben élő örmények azonosságtudatát napjainkban kettős kötődés határozza meg. Habár vallásukban, nyelvükben, kultúrájukban, családi kapcsolataikban az utóbbi százötven évben szervesen betagozódtak a magyar nemzeti közösségbe, mégis pontosan tudják, honnan származnak, milyen sajátos tradíciókkal és történelemmel rendelkeznek. A korábban kiépített belső kapcsolathálóikat a gazdasági életben még a rendszerváltozást követő évtizedekben is sikeresen kamatoztatták.

Válogatott irodalom

ÁVEDIK Lukács

1896 *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Todorán Endre „Auróra” könyvnyomdája, Szamosújvár

BALÁZS BÉCSI Attila

2002 *A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája*. XI. Kerület Örmény Kisebbségi Önkormányzata, Budapest BONA Gábor

1995 *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei*. Országos Örmény Önkormányzat, Budapest

FANCSALI János – ISSEKUTZ Sarolta

1999 *Az örmény katolikus egyház története és művészete*. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest

GARDA Dezső

2007 *Gyergyói örmények könyve I–II*. Hadmúzeum Alapítvány, Budapest

2007 *Gyergyószentmiklós története I–II*. Státus Kiadó, Csíkszereda

GAZDOVITS Miklós

2000 *Az erdélyi örmények történetéből*. Kolozsvár

2006 *Az erdélyi örmények története*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár

GHITAN, Teodor

1994 Expulzarea populației armenesti din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712.

In: *Ani. Anuar de cultură armeană I*. București, 109–118.

KEDVES Gyula

1996 *Czetz János, a szabadságharc legifjabb tábornoka*. Országos Örmény Önkormányzat, Budapest

KISBÁN Eszter

1992 Örmények: ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon. *Ethnographia* 103. (1–2) 1–27.

KOVÁCS Bálint

2006 Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Pilisecsaba, 56–58.

KÖVI Pál

1981 *Erdélyi lakoma*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest

LUKÁCSI Kristóf

1859 *Historia Armenorum Transsilvaniae*. Viennae

PÁL Judit

1995–1996 Conviețuirea armeano–maghiară în târgurile din scaunele secuiești. In: MITU, Sorin – GOGÂLTAN, Florin (red.): *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*. Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat–Muzeul Țării Crișurilor–Universitatea din Oradea–Universitatea Babeș-Bolyai, Oradea–Cluj, 224–228.

- 1996a Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig. In: BOÉR Hunor (szerk.): *Acta 1995*. Csíki Székely Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 161–172.
- 1996b Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. *Limes* 3. 45–51.
- 1996c Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In: LIPTÁK Dorottya – RING Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák*. (Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek, IV.) Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest, 35–50.
- 1997 Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum* LIX. (1–2) 104–120.
- 1998 Das Bild der Armenier in Siebenbürgen. *Siebenbürgische Semesterblätter* (München) XII. (1–2) 68–76.
- 1999 Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: BALOGH Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Tatabánya, 64–73.
- 2000 Armenier im Donau-Karpaten-Raum, im besonderen in Siebenbürgen. In: LÖWE, Heinz-Dietrich – TONTSCH, Günter H. – TROEBST, Stefan (Hrsg.): *Minderheiten, Regionalbewusstsein und Zentralismus in Ostmitteleuropa*. Böhlau Verlag, Köln Weimar–Wien, 121–138.
- 2005 *Armenii în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei*. Centrul pentru Studii Transilvane, Cluj-Napoca
- 2006 Örmények Erdélyben a 18-19. században. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 27–38.
- 2007 Örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18-19. században. In: ÓZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében* II. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Pilsicsaba, 77–94.
- PUSKÁS Attila
- 2006 *Az erdélyi örmények nyomában*. Örmény Katolikus Egyházközség, Gyergyó-szentmiklós
- RÉTHY László
- 1890 A magyar örmények. *Ethnographia* I. (4) 197–203.
- SZÁVA Tibor-Sándor
- 2005 *Erdélyi magyarörmények az I. világháborúban*. Alutus Kiadó, Csíkszereda
- SZONGOTT Kristóf
- 1901 *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája (1700–1900)* I–III. Szamosújvár
- 1903 A magyarországi örmények ethnographiája 1700–1900. In: Uő: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája* IV. Szamosújvár
- TANKÓ Gyula
- 1998 Örmények Gyimes völgyében. *Honismeret* XXVI. (5) 71–74.

TARISZNYÁS Márton

1982 Gyergyószentmiklósi adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához. In:

Uő.: *Gyergyó történeti néprajza. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 213–233.*

TÓFALVI Zoltán

1995 Örmények Erdélyben. *Honismeret* XXV. (5) 58–61.

VARGA E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992.* Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda

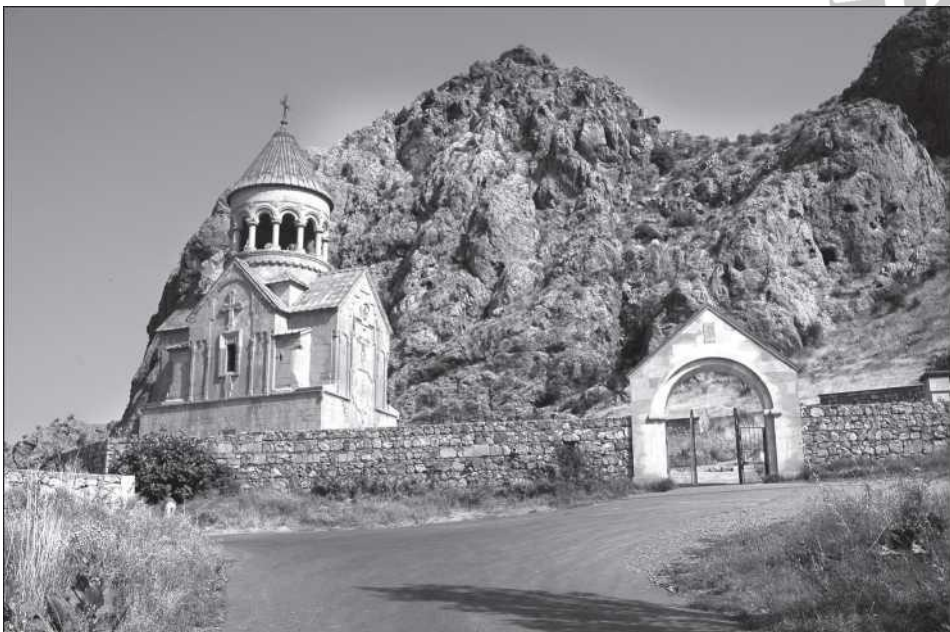
1996 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce-Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda

1997 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája V. Brassó, Hunyad és Szeben megye. A Kárpátokon túli megyékhez került települések. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda





Areni kolostor Örményországban (Szilágyi Palkó Pál)



Noravanki kolostor Örményországban (Szilágyi Palkó Pál)



A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom



Gyergyószentmiklósi hozományos láda (Szőcs Levente)





*Világosító Szent Gergely képe
a csíkszépvízi templom ablakán (Pál Katalin)*



Csíkszépvízi örmény család portája (Pál Katalin)





Az erzsébetvárosi örmény katolikus templom belseje (Miklós Zoltán)



Erzsébetvárosi örmény katolikus templom (Miklós Zoltán)





A szamosújvári múzeum



Örmény családi ház Szamosújváron



Örmény katedrális Szamosújváron



Örmény porta Szamosújváron

